

Айылба – биьиги дьибит

(оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оолору айылбаны харыстыырга ууйар программа)

Саха кьбитэ былыр-былыргыттан айылбаны кытта быстыспат сибээстээх буолан айылбаны олус урдуктук тутар, харыстыыр. Ол инниттэн кьби, оо сири, тулалыыр эйгэни таптыахтаабын, харыстыахтаабын туьунан ейдбуллэр бэрт кыра эрдэбиттэн инэриллэр.

Билинни кэмнэ айылбаны харыстаабын проблематыгар сана керуулэр, сана арийыылар табыстылар. Ол курдук билигин бу кьбалбаны сана табымна табаары улэтэ барар. Абыях сыллаабыта айылбаны харыстаабын кьбалбалара педагогическай наукаба уонна практикаба сытыытык киирбит буоллабына, кэлинни сылларга бу боппуросуос балачча сыппаата. Экологическай катастрофа сытыырхайан турар кэмигэр эдэр келуенэни бу боппуроска иитии сымнаата, оннообор умна быьыытыйда. Биьиги дойдубутугар - Самыртай хочотугар элбэх кэрэ бэлиэ, ытык сирдэр бааллар. Ол курдук Кыбыл сыыр, Туруук хайа, Курулуур, Булуус диэн кэрэ сирдэри республикаба, оннообор тас да дойдуга элбэх кьби билэр, ыалдьыттаан, керен-истэн ааьар. Ол эрэн кэлинни кэмнэ кьби хомойуох сорох сирдэрбитин харыстаабакка киртитэн, тэпсэн, аймаан ааьар буоллулар. Аны абыях сылынан бу сиргэ кьби кириэн да куттаныа дии саныыбыт, кэнчээри ыччаппытыгар тийиэ суоба диэн дьиксинэбит.

Бу сирдэрбитин харыстыыр туьугар кэнчээри ыччаты кыра эрдэбиттэн тереебут дойдутун таптыыр, кэрэни кэрэхсиир, сэнээрэр, дуоьуйар, ытык сирдэрин ытыктыыр, ебугэ угэин тутуьар, саха буоларынан киэн туттар, чел туруктаах, киэни-ыраабы толкуйдуур кьби быьыытынан иитэн табаарарга улэбитин сабалаатыбыт.

Аныгы уйэ ирдэбилинэн терут иитии ньымаларын тутуьан, билинни кэмнэ эппиэттиир сана ньымалары киллэрэн «Айылба – биьиги дьибит» программа оноьуннубут. Бу программабыт Наталья Александровна Рыжова «Наш дом природа» уонна «Тосхол» региональнай программаларга олобуран оноьулунна.

Кыра оо керен-истэн, тутан-тутан онордобуна ейугэр ордук тийээрин иьин сурун оруолу кэтээн керуугэ, чинчийиьигэ, кыра экспереименнары онорууга уонна бэйэтэ айылбаба сыьыаннаах тугу эмит онорон табаарарыгар уурабыт. Айылбаны харыстыырга уерэтиьигэ саамай туьалаах ньыманан тутулу араастаан уларытыы (моделирование) буолар. Бу оскуолаба кириэн саастаах оо билэр-керер кьабын уратыта буолар. Маньк сыьыан оо тулалыыр эйгэбэ туох барыта бэйэ-бэйэтин кытта ситимнээбин, бэйэ-бэйэтиттэн тутулуктанарын туьунан ейдууругэр улахан олук буолар. Моделирование ньымата оскуолаба кириэн иннинээби оолорго тобоостообун психологтар А.В. Запорожец, Л.А.Венгер, Д.Б. Эльконин этэн тураллар. Моделирование ньыматын сурун тутула солбуйуу принциба буолар: кыра оо биир эттиги, схеманы атынынан солбуйан билсэр, ооньуур, туьанар. Бу маньк ньыма (моделирование) оо билэр-керер дьобурун чэпчэтэр (М.И.Кондаков, В.П.Мизинцев).

Программа сурун сыала: Кьби айылба сорбото диэн ейдебулунэн оону дойдутун биир кэлимник керерге, ылынарга, тулалыыр эйгэбэ, айылбаба харыстабыллаах сыьыан бастакы олуктарын ууруу.

Соруктар:

1. Оо айылбаба сылдыьы сиэрин-туомун билиьиннэрии. Сэрэхтээх буоларга уерэтии.
2. Оо санарар санатын, ейдеен керер, чинчийэр дьобурун сайыннарыы.
3. Экология бастакы ейдебуллэрин тиэрдии.
4. Оо диалектескай ейун сайыннарыы, ол эбэтэр тулалыыр эйгэбэ туох барыта бэйэ-бэйэтин кытта ситимнээбин, бэйэ-бэйэтиттэн тутулуктанарын туьунан толкуйдуур ейун сайыннарыы.
5. Тулалыыр эйгэбэ, айылбаба уонна бэйэбэ харыстабыллаах, эппиэтинэстээх сыьыаны уескэтэргэ оо сайдар эйгэтин тэрийии.

6. Тереебут дойдуннан киэн туттарга уьуйуу эйгэтигэр тереппутгэри кытта бииргэ улэлээын.

Улэбит ытыллар хайысхалара:

- о5о билэр-керер дьобурун сайыннары (чинчийилэр, кыра эксперименнар, бырайыактар);
- о5о тылын-еьун сайыннары (айылба туьунан хобооннор, кэпсээннэр, айыылар);
- о5о кэрэни ейдуур дьобурун сайыннары (айылба туьунан музыка, ырыа, уруьуй, айылба матырийаалыттан оноьуктар);
- о5о этин-сиинин сайыннары (куулэйдээын, сыаллаах экскурсиялар, хамсанылаах ооньуулар);
- о5о айылбаба сылдыар-алтыьар дьобурун сайыннары (айылбаба сылдыы сиэрэ-туома, кыра сорудабы, улэни толоруу).

Федеральной государственной уерэх стандардын ирдэбилигэр сеп тубэбиннэрэн, бу программа куннээби олох режимыгар киирэн биэрэр. О5олор тулалыыр эйгэни киртитии туьунан билсэллэр уонна кенул бириэмэлэригэр чинчийэн, ырытан керен тулалыыр эйгэни харыстыырга уерэнэллэр. Бу эбии уерэхтээбин 100% региональной компонент буолар. Анал дьарык ыйга иккитэ ытытлар. Ытытлар болдьо5о 1 сыл. О5о сааба: 5-6

Айыл5а – биьиги дьизбит

№	ыйдар	темата	ис хобооно	тумугэ
1	Бала5ан ыйа	Экология диэн тугуй?	Экология диэн тугун билибиннэрии, тыыннаах муннук олохтоохторун кытта билсиьии, туох сана баар буолбут, туох уларыйбыт.	Тыыннаах муннук олохтоохторун кэтээн керуу, абатыы
2		Тыыннаах, тыына суох. Кестубэт ситим.	Айыл5а тыыннаах уонна тыына суох диэн ейдебулу биэрии, араарарга уерэнии . Айыл5а кьи оло5ун кытта ыкса ситимнээх диэн ейдебулу тиэрдии, айыл5а5а сылдыьы сиэрин-туомун билсиьии. Айыл5аны харыстыырга туох улэ барарын кэпсэтии	Айыл5а5а сылдыьы сиэрин-туомун туьунан дьиз кэргэн уруьуйа
3	Алтынньы	«Таас, туой буор»	О5олорго таас, туой буор тутуларын, быьыыларын билибиннэрии, туох уратылаахтарын уонна майгыннабаларын ырытыы.	Опыт оноруу.
4		Дойдум кэрэ сирэ – Туруук хайа	Кэрэ сирдэр диэн кэпсэтии, ейдебулу тиэрдии. Туруук Хайа - айыл5а чочуйан онорбут кэрэтин кэнчээри ыччакка илэ туругунан уйэлэргэ хааларын туьунан кэпсэтии. Таас арааьын керуу.	Туруук хайа5а тереппутгэри кытта куулэйдээьин, ыраастааьын
5	Сэтинньи	Кумах арааьа	Кумах свойствата, арааьа. Кыьыл сыыр кума5а туох уратылаа5ый? Атын сир кума5ын тэннээьин.	Кумах свойстватыгар опыт оноруу
6		Кыьыл сыыр	Кыьыл сыыр туьунан кэпсэтиьии. Кини атын сирдэртэн туох уратылаа5ый, то5о бу сир харыстыах тустаахпытый? То5о Кыьыл сыыр диэн ааттаммытый?	Презентация
7	Ахсынньы	Кыьыл кинигэ. Айыл5а до5оро.	Тереебут дойду кыылын-кетерун, отун-маьын билсиьии, харыстыырга уьуйуу. Кьи-аймах бэйэтин сиэрэ суох быьыытынан айыл5а5а буорту онорбутун туьунан о5олорго кэпсээьин. Кыьыл кинигэни билибиннэрии. Ордук харыстанар кыылылары, кетердэру, оту-маьы, уунээьини кыьыл кинигэ5э киллэрэн харыстыытлар диэн тиэрдии.	Тереппут кеметунэн «Айыл5а до5оро» альбом оноруу

8		«Ерус, куел»	Уруйэ, ерус, урэх, куел, келуччэ, тыымпы диэн ейдебулу тиэрдии. Олорор туелбэтин улахан ерустэрин, урэхтэрин, куеллэрин билсибии. Ууга балык арраа уескуур, кус-хаас туьэр, уйаланар диэн ейдетуу. Балык, кус-хаас дьонно туьатын тиэрдии. Балык, кетер туьунан хобоону, ырыаны истии.	«Ууттан сэрэхтээх буол» тереппут кеметунэн аралдьыты быты
9	Тохсунньу	Уу – олох терде	Ууга суох тыынар тыыннаах сатаан олорбот диэн ейдебулу тиэрдии. Уу айылбаа эргийитин туьунан оболорго бастакы ейдебулу биэрии. Уу тутула, быьыта, дьыл кэммитэн керен уу туруга (ардах, сиик, хаар, кырыа уо.д.а). Ууну харыстаабын.	Уунан, хаарынан опыт оноруу
10		Курулуур	Ытык сири билииннэрии. «Курулуур» диэн тобо ааттаммытын кэпсээин. Айылбаа туох уратылаабын кэпсэтиии. Тобо бу сиргэ элбэх турист сылдыарын ырытыыбы.	Презентация. Уу тыабын истии
11	Олунньу	Саамай кэрэ сирбит – Булуус	«Булуус» диэн хайдах уескээбитин, мууа сайын тобо ууллубатын, тобо ааттаммытын кэпсээин. «Булуус» ууга «Курулуур» уутуттан туох уратытын сьэргэьии, кэпсэтии.	Презентация. «Кэрэ сирбит» хаартыска быыстапкатын тереппут кеметунэн оноруу Айылба туьунан музыка истии
12		Д/оонньуу «Турист»	Булуус турист сылдыар сирэ, аан дойдуга аатырар диэн тиэрдии. Элбэх турист мустара туох кутталаабын ырытыыбы. Турист айылбаа сылдыытын быраабылатын туьунан билиини чинэтии.	Дьизэ кэргэнинэн викторинаа ба кытты
13	Кулун тутар	Ойуур – хамсыыр-харамай дьизэтэ	Ойуур, тыа, тайба тустарынан сурун ейдебулу биэрии. Айылба иэйэхситтээх, иэйэхсит ийдэбинэ от-мас уунэр, кетер-суурэр уксуур, уйгу олохсуйар, ол иьин айылбаны, ойууру, оту-мааы харыстыыбыт диэн ейдетуу. Ойуур –хамсыыр-харамай дьизэтэ диэн ейдетуу. Ебугэ этиитинэн ойуур иччитэ – Байанай. Кини тыаы-	«Тереебут айылбам» - уруууй быыстапката Кыллар олохторун туьунан чинчийии

			ууу себулээбэт, кыыыырдабына булду ургутэр, отону-тэллэйи булларбат. Ол иын Байанайы ытыктаан тыаба сылдыыи сиэрин-туомун тутуулар, оччооо Байанай уерэр.	
14		«Кыылар-кетердер»	Тыынар-тыыннах, хамсыыр-харамай уонна кыи айылба оолоро буолаллар, оон айылбаны кытта быстыпат ситимнээхтэр, кини дьайытыттан тутулуктаахтар. Ол иын кылы-кетеру эмиэ харыстыбыт, керевут-харайабыт диэн ейдебулу тиэрдии. Бийиги Сахабыт сири кизэн тыатыгар, тайбатыгар араас элбэх кыыл-суел,кетер уескуур диэн ейдетуу. Байанайдаах булчут диэн кимин билсии.	Хамсыыр-харамай санатын истии. Булчуту кытта керсууу.
15	Муус устар	Алаас сир	Алаас, хонуу, налыы, кырдал, ходуа, мэччирэн сири тустарынан сурун ейдебулу биэрии. Алааска, хонууга, ходуаба уунэр сибэккилэр, оттор араастара. Урумэччи, уен-кейуур арааа уескуур. Кинилэр айылбаба хайдах ололорун, туох тууалаахтарын кэпсэтиии.	Ырыа уерэтии
16		Айылба доботторо	Чыычаах, мас кетере арааын билииннэрии. Чыычаахтар тустарынан кэпсэтиии. Кыстыыр, кыстаабат, саас эрдэтээни чыычаахтар диэн араарыы. Кинилэр айылба ситимигэр туох тууалаахтарын ырытыыы. Чыычаах сыммытын алдыатар, уйатын ыар сатамматын ейдетуу, бэйэбэр аньыны оностобун диэн тиэрдии. Кинилэри аата, аына, таптыы, дуобуйа истэ сылдыарга уууу.	Чыычаах уйатын онорон ыйааын
17	Ыам ыйа	Дойдуга бэринилээх буолуу – тэлгээттэн сааланар	Тэлгээбэ уунэр оту-мааы, уунэйини, сибэккини кытта билсииннэрии. Кыи ололор сири харыстыахтаах, кизгэтиэхтээх диэн ейдебулу тиэрдии. Кэрэни ханна бабарар таба керерге уууу.	Тереппугу кытта мас ололдуу
18		Айылба – бийиги дьибит	Ололор дьибитин, сирбитин-уоппугун, айылбабытын харыстыахтаахпыт диэн ейдебулу чинэтии. Кэнчээри ыччакка кэрэ	Дьибэ кэргэни кытта Булууска «Айылба –

		сирдэрбитин харыстаан, биэбэйдээн тиэрдихтээхпит. Дьэ кэргэни кытта кэрэ сиргэ - Булууска баран акция оноруу. Кыра бехтеру ыраастаабын. Туристарга анаан айылбаба сылдыбы сирин-туомун туунан кыракый памяткалары туттары. Айылбаба сылдыбы быраабылатын чинэти. Айылбаны харыстаабын туунан викторина ыты	биьиги дьэбит» дьэ акцияны тэрийи. Хаьят оноруу, урууй быыстапкатын туруоруу
--	--	--	--

Сыл тумугунэн о5о билэр: Тереебут дойдутун айылбатын, сирин-уотун, отун-маьын кытта билсэр. Тынар тыннаах, хамсыр-харамай уонна кьи – айылба о5олоро буолаллар, онон айылбаны кытта быстыспат сибээстээхтэр, кини дьайытыттан тутулуктаахтар, ол иьин айылбаны харыстыбыт, кереебут-харайабыт, бубэйдидибит, таптыбыт, киниэхэ сугуруйэбит дьэ бигэтик ейдуур. Айылбаба сыьан сокуонун быраабылатын, сирин-туомун билэр, тутуьар.

Айылбаны харыстыьрга о5о сайдар эйгэтин тэрийи

Сайдар эйгэ	Толорор анала	Ньымалар
Белехтерге экологической муннук	Уерэтэьин, релаксация	Экологической дьарыктар, чинчийилэр, уерэтэр ооньуулар, баба етунэн ооньообун, быыстапкалар.
Лаборатория	Уерэтэр, билэр-керер, ейдуур, ырытар, чинчийэр дьобуру сайыннары	Чинчийилэр, эксперименнар, кэтээн керуу
Тыннаах муннук	Релаксация, билэр-керер дьобуру, ис уйулбаны сайыннары. Тыннаах харамайдарга харыстабыллаахтык сыьаннаы.	Кэтээн керуу, тыннаах харамайдары керуу-истии, бубэйдэьин.
Кьынны оранжерей	Доруобуйаны бебергетуу, релаксация, билэр-керер, кэтээн керер, чинчийэр дьобуру сайннары, уунэийилэри харыстыьрга уерэти	Баба етунэн ооньуулар, сынналан, уунэийилэри харайы, кэтээн керуу, доруобуйаны бебергетер эрчиллилэр
Литературнай муннук	Билэр-керер дьобурдарын сайыннары, аабыга интэриэь уескэти, кинигэни харыстаабын	Кинигэ аабы, айылба туунан хартыналары керуу, аахпыты ырыты, айылбаба сыьаннаах викториналар.
О5о саадын тэлгэьэтэ	Билэр-керер дьобуру сайыннары, ейу-санааны ууран туран улэийиргэ уьуйуу ооньуу, уйулбаны уьугуннары	Ландшафтнай онойуктары оноруу, сибэки олодуу, чинчийэн керуу, экологической ыраас уунууну уунэри, ооньуур, спортивной площадкалары кьэргэти. Айылба сирин-туомун кытта билси. Араас

		экология сыбыаннаах бырааынньыктар, тэрэыннэр.
Краеведческой музей, мини-музей, мини-галерея	Кыраайы, историяны, ктереебут айылбаны уерэтии, билии-керуу етунэн сайыннары, дьиз кэргэни биир дьыаланан тумуу	Краеведческой музейга экскурсиялар, мини-галерея ба быыстапка тэрийии, айылба ба сыбыаннаах хартынары керуу-истии. Детсад ийгэр кыра музейдары, коллекциялары тэрийии.
Изостудия	Эколого-эстетической, уйулбаны, иэийини уьугуннары	Интегрированной (эколого-эстетической) дьарыктар, кестуумнэри, декорациялары оноруу, иллюстрациялары, хартыналары керуу, урууыдааын, сыыары.
Музыкальной зал	Эколого-эстетической, уйулбаны, иэийини уьугуннары, кэрэни ейдуур дьобуру сайыннары	Экологической, фольклорной бырааынньыктары, туруоруулары ытыгы, айылба матырыйаалыттан кукольнай театры оноруу, айылба ба сыбыаннаах тэрэыннээх дьарыктары ытыгы
Физкультурной зал	Эти-сиини чэбдигирдии, сайыннары	Хамсаныылаах ооньуулар, эрчиллиилэр, эстафеталар.
Коридор, холлар	Билии-керуу, сайыннары, кэрэни еидеьун	Айылба ба сыбыаннаах уголоктары, фотозоналары, мини-галереялары, быыстапкалары тэрийии
Тобуллабас ейу сайыннара хос (компьютерный класс)	Билэр-керер дьобуру сайыннары, компьютерга улэ бастакы олуктарыгар уерэтии	Экология ба сыбыаннаах компьютернай ооньуулар, презентациялар, айылба тыастарын аудизапиьа, интеллектуальной ооньуулар, куоталабыылар.

Дьиз кэргэни кытта улэ. О5о от-мас, кетер-суурэр хайдах уескуурун, уунэрин, сайдарын туьунан ейдебулу, айылбаны харыстааыны, улахан дьонтон, тереппуттэриттэн ылбыт билиититтэн, кинилэр кердерер холобурдарын кереруттэн ылар. Ону таьынан ити барыта сиэр-майгы етунэн сайдарыгар улахан суолталаах. Онон дьиз кэргэни кытта ыкса ситимнээх улэни ытабыт. Тереппуту кытта улэ сурун сыала: дьиз кэргэн айылбаны, тулалыыр эйгэни харыстааын туьунан билиитин кэнэтии, ону олоххо киллэрэр туьугар дьулуьуу, оболорго холобур буолалларын ситиьии.

Дьиз кэргэни кытта биир стимуээктик улэлээтэххэ дьин тереебут дойдутун туьугар долгуйар, харыстыыр, суурэр-кетер кыьини иитэн таьаарыахпыт.

Дьиз кэргэни кытта улэ5э угэс буолбут уонна сана ньымалары туттан улэлиибит.

Ол курдук ыйытыктары, анкеталары ытабыт, тереппут мунньахтарын сана керуннэринэн ытабыт (экология ба сыбыаннаах ток-шоу, дьыалабай ооньуу), дьиз кэргэн урууьударын, плакаттарын, оноьуктарын быыстапкаата, араас темаларга иьитиннэриилэр, консультациялар, кердерер матырыйааллар, дьиз кэргэни кытта мас, сибэки олоодоьуна, тэлгэьэни киэргэтэьин, чыычаах уйаларын онорон ыйааьын, айылбаны харыстааьинна акциялары тэрийии.

Анкета «Айылба – биьиги дьизэбит»

Сыала: тереппут айылба ба сыыанын, айылбаны харыстыьрга оботун хайдах уьуйарын чинчийии, тургутуу.

Анкета боппуруостара:

- Экология дийн тугуй?
- Эьиги санаабытыгар бийги айылбабыг экологията хайдабый?
- Кэрэ сирдэрбитигэр туристар кэлэллэрин туох дии саныгыт?
- Дьиз уунээйилэрэ олордобут дуо? Ханнык уунээйилэри ууннэрэбит?
- Эьиги дьиз кэргэн тынар тыннаабы иитэбит дуо?
- Тэлгэьэбитигэр мас олордубуккут дуо?
- Чыычаахтарга уйа онорон ыйыгыт дуо?
- Оьобутугар айылба туьунан кинигэ аабабыт дуо?
- Айылба туьунан киинэлэри, телепердачалары кереьут дуо?
- Оьобут ойуурга, айылбаба сылдыарын себулуур дуо?
- Ойуурга, айылбаба оболоргутун ильдэ барабыт дуо?
- Оьобутугар мас-от, отон-тэллэй, уен-кейуур, кетер-суурэр туьатын туьунан кэпсиигит дуо? Ааттарын уерэтэбит дуо?
- Оболоргутугар айылба туьунан хобоону, таабырыны, ес хобоонун уерэтэбит дуо?
- Оьобут тынар-тыннаахха сыьыана хайдабый? Кинилэри харыстыыр, бубэйдиир дуо?
- Тереебут айылбаны харыстааьынна туох улэтэ ьытыллыахтаах дии саныгыт?
- Эьиги санаабытыгар оьобут оьо саадыгар айылба туьунан билиини-керууну септеехтук ьлар дии саныгыт дуо?

Туьаныллыбыт литература:

1. Бондаренко Т.М. Экологические занятия с детьми 5-6 лет: Практическое пособие для воспитателей и методистов ДОУ. – Воронеж: ТЦ «Учитель», 2002.
2. Венгер Л.А. О формировании познавательных способностей в процессе обучения дошкольников // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – Москва, 1981г.
3. Волчкова В.Н., Степанова Н.В. Конспекты занятий в старшей группе детского сада. Экология. – Воронеж, 2005.
4. Воронкевич О.А. «Добро пожаловать в экологию» - современная технология экологического образования дошкольников. // дошкольная педагогика. 2006 г. № 3, стр.23.
5. Газина О.М., Фокина В.Г. Организация диагностической работы по экологическому образованию в ДОУ. // Управление ДОУ. 2005. № 2, стр.67.
6. Дыбина О.В., Рахманова Н.П., Щетинина В.В. Неизведанное рядом: Занимательные опыты и эксперименты для дошкольников /О.В.Дыбина (отв. ред.). – М.: ТЦ «Сфера», 2001.
7. Иванова А.И. Экологические наблюдения и эксперименты в детском саду. Мир растений. – М.: ТЦ Сфера, 2005.
8. Иванова А.И. Живая экология. Программа экологического образования дошкольников. Москва, Сфера, 2006г.
9. Рыжова Н.А. Экологическое образование в детском саду. – М.: Изд. Дом «Карапуз», 2001.
10. Савенков А.И. Эксперимент в образовательном учреждении. // Детский сад от А до Я. 2006. № 3. стр.4